

Forbudt anatomi

For anatomiundervisningen har det gjennom århundrene vært problemer med å skaffe disseksjonsmateriale på en slik måte at utøverne av faget unngikk å komme i myndighetenes søkelys. Det var dessverre ikke alltid mulig å holde sin sti ren, og tidligere er døde mennesker til dette formål i enkelte tilfeller blitt fremskaffet ved kriminelle handlinger. I slutten av 1820-årene ble en skandale av dimensjoner avdekket i Storbritannia, da det ble oppdaget at enkelte begikk mord for dermed å kunne selge likene til anatomisk bruk.

I Norge har disseksjon i mer enn 100 år vært underlagt strenge lovbestemmelser, bl.a. lov om transplantasjon, sykehusobduksjon og avgivelse av lik fra 1973.

Engelsk sammendrag finnes i artikkelen på www.tidsskriftet.no

Oppgitte interessekonflikter: Ingen

Per Holck

Avdeling for anatomi
 Institutt for medisinske basalfag
 Universitetet i Oslo
 Postboks 1105 Blindern
 0317 Oslo

Antakelig ble det ansett som en skandale og en skjendig utfordring til Kirken da de første disseksjonene fant sted i Bologna på begynnelsen av 1300-tallet. Muligens ble de foretatt av rettsmedisinske årsaker (1). Noe senere ble disseksjoner utført også i Firenze, Montpellier og Avignon – de siste etter uttrykkelig ønske fra pave Clemens

VI, pussig nok. Men på tross av at man fikk innsyn i det mirakel som menneskekroppen er, forble synet på anatomen nokså uforandret. Man fortsatte å holde fast ved det som den gresk-romerske oldtidslegen Galenos (130–201) hadde fastslått mer enn tusen år tidligere.

Med renessansen kom mennesket selv til å stå i sentrum, og studiet av menneskekroppen ble en viktig og nødvendig del av kunstnerens utdanning. Universalgeniet Leonardo da Vincis (1452–1519) tallrike anatomiske tegninger viser ikke bare at han som renessansmenneske hadde arvet grekernes interesse for de legemlige proporsjoner, men også at han nøye hadde studert det som lå under huden. Han ville gå i dybden til kroppens innerste gjemmer og lære sjelen å kjenne. Men tilgangen på disseksjonsmateriale var dårlig. Det strakk ikke engang til for den generelle anatomiundervisningen ved universitetene, og det var slett ikke nok slikt materiale til privat forskning for enkeltmennesker. Tyveri og salg av lik fra kirkegårdene forekom derfor rett som det var, ja det var nærmest en nødvendighet, og noe Leonardo selv hadde nytte av.

Den tyske anatomen Felix Platter (1536–1614), som skal ha foretatt mer enn 300 disseksjoner, var under sin studietid i Montpellier med på å stjele lik som senere ble dissekert i full offentlighet. Derimot skal den kjente belgiske anatomen Andreas Vesalius (1514–65), på grunn av den berømmelse han hadde opparbeidet seg i Italia, hatt nærmest ubegrenset tilgang på disseksjonsmateriale i lovlige former. Det het seg at skarpretteren hadde ordre fra domstolene om å anvende den henrettelsesmåte som Vesalius anså for mest hensiktsmessig for den kommende disseksjon. At kroppen ikke var altfor lemlestet var av stor betydning, og ikke sjelden ble en henrettelse utsatt inntil det var behov for et nytt kadaver (1, 2).

Disseksjoner i Norge

Selv om akademiske studier var lagt til Københavns universitet, ble det allerede tidlig på 1700-tallet utført enkelte anatomiske disseksjoner i flere norske byer, hovedsakelig for opplæring av barberkirurger og jordmødre. Den antakelig eldste kjente bestemmelse om utlevering av lik til slik bruk hos oss er kong Christian VIs ordre til kommandanten på Akershus fest-

ning, datert 13. august 1736: «Vores aller-naadigste Villie og Befaling er hermed, at du naar nogen Slave ved din underhavende Fæstning bortdøer, da saatit den udi Christiania værende Medicus med Chirurgis det forlanger, slige døde Slavers Legemer lader extradere og videre til Anatomering og Dissection affølge» (3). I 1745 fikk stadsfysikus Johan Christoph Lincke (1704–61) tillatelse til å overta døde tukthus- og fattighuslemmer for anatomiske studier, «siden det kunde være til Lærdom og Oplysning for de mange sig her i Landet og Stiftet opholdende fattige og udi Anatomien ukyndige Personer» (4).

I Bergen hadde stadsfysikus Johann Gottfried Erichsen (1713–68) opprettet et «Anatomie-Kammer» omkring 1750, og også i Trondheim fikk man ordnet med liknende avtaler for undervisning.

Høsten 1814 begynte den anatomiske undervisningen ved det nyopprettede universitetet i Christiania, og alt ved starten forstod man at det ville bli meget vanskelig å skaffe tilstrekkelig med undervisningsmaterieell for studentene. I fakultetsmøte

En av de tidligste fremstillinger av en disseksjon. Fra Guido de Vigevanos legebok (1345). I Musée Condé, Chantilly

Leonardo da Vincis tegning av hjertet med tilhørende blodkar. I Royal Library, Windsor Castle

14. november 1814 foreslo man å søke Kollegiet om tillatelse til å skrive til kommandantskapet ved festningen samt stiftsdireksjonen og politimesteren i byen «for at erholde Cadavera af afdøde Slaver, Tugt- og Fattighuslemmer eller Forbrydere til Undervisning i Chirurgien ved Universitetet» (5). Den gang fantes det ikke noen form for narokose, så øvelser i kirurgisk operasjonsteknikk måtte derfor foregå på lik.

Til tross for at Kollegiet bifalt at «de afdøde Tugthuslemmer blive hensatte paa Universitetets Anatomiekammer, mod at de, efterat de der ere afbenyttede, begravnes i Tugthuskirkegaarden» (6), var tilgangen helt utilstrekkelig. Riktignok var antall medisinstudenter ikke flere enn 2–13 per år til langt ut i 1820-årene, men det samtidige behovet for lik var minst 20 per år (5) – altså forholdsvis det mangedobbelte av hva som anvendes i dag, og langt mer enn hva man maktet å fremskaffe fra Tukthuset i Storgaten. Det store behovet skyldtes datidens manglende muligheter for konservering av likene.

Først med den nye kriminalloven av 1842 ble et mer humanitært syn gjort gjeldende, idet den forbød den «lovløse» og tilfældige behandlingen av avdøde fanger. Det skapte imidlertid enda større problemer angående tilgangen på disseksjonsmateriale, og først med «Ligloven af 20. Mai 1899» kom dette inn i lovlige og regulerte former. Likevel har det også i senere perioder oppstått problemer med å fremskaffe tilstrekkelig egnet materiale for å kunne gi medisinstudentene en skikkelig anatomiundervisning. I dag er den gjeldende bestemmelsen lov om transplantasjon, sykehusobduksjon og avgivelse av lik m.m. av 9. februar 1973, og mottaket er basert på testamentariske erklæringer.

Anatomical Act

I Storbritannia hadde man allerede i 1830 innført en bestemmelse, den såkalte Warburton's Act, som opphevet den ekssi-

sterende lov som tillot enhver avdød å få «en kristen begravelse», om man bare kom i jorden. Det var en grotesk affære som hadde fremskyndet den. Man ville sette en effektiv stopper for privat omgang med legemer – og for kriminelle som ikke skydde noen anstrengelser for å skaffe seg salgbart materiale fra kirkegårdene. Det hadde faktisk ikke vært noen lov som uttrykkelig forbød oppgraving av døde, da selve handlingen forekom altfor absurd for folk flest. Tanken på at man post mortem kunne risikere å havne på et anatomisk institutt, stod også for de fleste som en skremmende skjebne. Ved avsigelse av dødsdommer ble det faktisk skilt mellom dem som «bare» skulle henges og dem som etter hengingen skulle utleveres til anatomisk bruk. Det siste ble oppfattet som en betydelig skjerping av dødsstraffen.

Sett fra medisinsk-faglig side var en slik begrensning naturligvis uheldig, og man unnlot derfor å stille nærgående spørsmål hver gang et anatomisk institutt fikk tilbud om å kjøpe et dødt legeme. At mange av dem var nylig avdøde som rett og slett ble gravd opp på kirkegårdene rundt om, var en dårlig skjult hemmelighet. De som livnærte seg på denne makabre måten, ved å selge avdøde som «gjenoppstått», ble av folkevittigheten kalt «resurrectionists».

Bestemmelsen ble vedtatt som lov av Parlamentet i august 1832, under betegnelsen Anatomical Act.

Burke og Hare

To likrøvere er blitt særlig kjent – ikke bare på grunn av omfanget av «leveransene», men fordi materialet ble fremskaffet ved mord. Det var de to irene William Burke (f. 1792) fra Orrery og William Hare fra Londonderry (7). De skal begge ha kommet til Skottland omkring 1818, hvor de fikk seg jobb som anleggsarbeidere ved byggingen av Union Canal mellom Edinburgh og Glasgow. Først i 1826 lærte de hverandre bedre å kjenne, idet Hare da tok inn på det snuskete Log's losjihus i Edinburghs West Port (8), som William Burke nettopp var blitt eier av.

Her bodde også en gammel mann, en tidligere soldat som gikk under navnet Old Donald. 29. november 1827 døde han på losjihuset, trolig av en kombinasjon av dårlig helse, høy alder og fattigdom. Dette var imidlertid til stor ergrelse for William Hare, som hadde lånt ham 4 pund. Men han visste råd! I fellesskap fikk Burke og Hare åpnet Old Donalds kiste. De tok ut liket og erstattet det med en sekk med bark. Kroppen solgte de til dr. Knox ved det anatomiske instituttet i byen, og de innkasserte dermed ikke mindre enn 7 pund og 10 shilling.

Burke (til venstre) og Hare slik de i dag fremstår i Madame Tussauds vokskabinett. Faktisk ble ansiktene modellert etter avstøpninger gjort i levende live, mens de ennå satt fengslet i Edinburgh. Foto Image Roche, International Edition, 1974

Robert K. Knox (1793–1862) var en av datidens mest berømte anatomer i Skottland. Han var egentlig militærlege og hadde bl.a. deltatt i slaget ved Waterloo som 19-åring (9). Selv om han – tross doktorgrad – ikke innehadde noen universitetsstilling, hadde han siden 1825 holdt forelesninger over anatomi og fysiologi ved den anatomiske skolen i Edinburgh. Han var blitt en av byens mest populære forelesere, ofte med mer enn 500 tilhørere i et auditorium som var beregnet på halvparten. Dette skapte naturligvis problemer når det gjaldt å fremskaffe disseksjonsmateriale til undervisningen, og vi må gå ut fra at tilbudet fra Burke og Hare ble mottatt med takk.

Muligens hadde de to kjeltringene allerede tidligere forsøkt seg som likrøvere eller «body-snatchers», som slike vanligvis ble kalt. Imidlertid må de ha innsett at det å grave opp legemer fra kirkegården nattetid var en slitsom, skitten og ubehagelig jobb, selv om betalingen var god. Så hvorfor ikke i stedet skaffe seg salgsobjekter på annen måte – ved simpelthen å myrde folk?

Som tenkt, så gjort. I løpet av bare ett år greide de to i fellesskap å ta livet av minst 16 mennesker, som alle ble solgt til dr. Knox i Surgeon's Square nr. 10. Dette utførte de med hjelp fra sine kvinner: Burkes Helen M'Dougal og Hares Maggie Laird. Ved å drikke enslige losjerende sanseløse og deretter kvele dem med et ullteppe greide de å unngå å påføre legemet åpenbare skader. Og dr. Knox stilte ingen spørsmål.

Straff som fortjent?

Deres virksomhet fikk en brå slutt ved at folk fattet mistanke og fikk tilkalt politi etter at en eldre kvinne i nabolaget – Margaret Docherty – ble funnet død 31. oktober 1828, under en haug med halm. William Burke og William Hare ble arrestert sammen med sine to kvinnelige medhjelpere. Rettssaken fant sted 24. og 25. desember samme år (underlig nok ble ikke julehøytiden helligholdt i det reformerte, nærmest kalvinistiske Skottland på den tiden). Hare og Maggie Laird slapp straff ved å påberope seg «King's evidence», dvs. ved å angi sine medsammensvorne. Helen M'Dougal ble stilt for retten, men ikke funnet skyldig. William Burke, derimot, ble dømt til døden.

Ved avsigelsen av dommen sa the Lord Justice: «Vær forvisset om at du ingen nåde vil få! Den eneste tvil jeg har når jeg nå skal fullbyrde de lover du har krenket og tilfredsstillende folkets indignasjon, er hvorvidt ditt legeme skal fremvises i lenker for å blekne i vinden, andre til avsky for liknende gjerninger. Men tatt i betraktning av at folkets øyne ville støtes av et slikt ynke-

lig syn, er jeg villig til å gå med på en mer overbærende utførelse av din dom: At ditt legeme skal offentlig dissekeres» (8).

Det ble fortalt at mens han ventet på henrettelsen i Calton-fengselet, skal William Burke ha klaget bittert over at dr. Knox fremdeles skyldte ham 5 pund (8). Han ble hengt ved Liberton's Wynd 28. januar 1829 (7) og offentlig dissekert av dr. Knox' kollega Alexander Monro d.y. (1773–1859). 20 000 mennesker skal ha passert gjennom det anatomiske «teater» mens dette foregikk. Huden ble i ettertid klippet opp i strimler og solgt (10).

Og de andre? De to kvinnene unnslopp med nød og neppe lynchjakt av en rasende og blodtørstig mobb, takket være inngripen fra politiet. William Hare flyktet til London, hvor han tilbrakte resten av sitt liv som tigger på Oxford Street (8).

Om dr. Knox egentlig visste hva de to drev med, er usikkert. Han ble imidlertid aldri tiltalt. Vi kan se at han i de påfølgende år hadde en til dels betydelig faglitterær virksomhet (9), men han skal ha blitt frosset ut fra det gode selskap. Mange av hans kolleger kritiserte ham skarpt, men det var også dem som forsvarte ham. Folk var imidlertid opprørt, og en kveld ble huset hans satt i brann av en opphisset folkemengde (10). I 1845 forlot han Edinburgh for godt og reiste til London, hvor han fikk en underordnet stilling ved Royal Free Hospital. Enkelte forelesninger om anatomiske emner

holdt han fortsatt, men nå i engelske provinsbyer.

«Burke og Hare» er i dag et kriminalhistorisk begrep, ikke bare i britiske medisinske kretser, hvor deres makabre historie er kjent av enhver, men også i Madame Tussauds redelseskabinett i London, hvor de to kan beskues. Deres navn har fremdeles en dårlig klang, både blant anatomer og hos allmenheten, og det engelske verbet «to burke» er blitt ensbetydende med «å myrde».

Litteratur

1. Ackerknecht EH. Kurze Geschichte der Medizin. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 1959.
2. Holck P. Andreas Vesalius – den første virkelige anatom. I: Heiberg A, Falkum E, Nylenna M, red. Medisinsk mangfold – mangfoldig medisin: festskrift til professor dr.med. Øivind Larsen på hans 60-årsdag den 6. september 1998. Oslo: Universitetsforlaget, 1998.
3. Holck P. Den fysiske antropologi i Norge: fra Anatomisk institutts historie 1815–1990. Antropologiske skrifter nr. 3. Oslo: Anatomisk institutt, Universitetet i Oslo, 1990.
4. Natrud G. Stadsfysikus Johan Christoph Lincke og lægeforholdene i Kristiania i 1740-årene. St. Hallvard 1931, nr. 9: 235–43.
5. Hopstock H. Det anatomiske institutt: 23. januar 1815–23. januar 1915. Kristiania: Aschehoug, 1915.
6. Holck P. Tukthusfunnene i Oslo: noen kommentarer. Nicolay – arkeologisk tidsskrift 1990; 52–53: 72–81.
7. The New Encyclopædia Britannica. Chicago: Encyclopædia Britannica, 1989.
8. Lane B, Gregg W. The encyclopedia of serial killers. London: Headline Book Publishing, 1992.
9. Hirsch A. Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker. Wien/Leipzig: Urban & Schwarzenberg, 1884.
10. McGrew RE. Encyclopedia of medical history. London: Macmillan Reference Books, 1985.